

GORIČKI ZBORNIK NA RASKRŠĆU BALKANSKE DUHOVNE I KULTURNE TRADICIJE

Ilija Vele

The research is focused on the Gorički zbornik (Belgrade, SANU no. 446) as a literary-historical monument from 1441/1442, which due to the historical, political, spiritual and cultural circumstances in Byzantium and the Balkans manifested a unique textual structure of the originally typologized epistolary collection in the form of questions and answers. Its content anthologation directly reflects the establishment of a new Montenegrin literary-historical rise in the first half of the 15th century, which due to various external influences, was stationed at the crossroads of the development of global civilization processes in the Balkans – spread between Byzantine traditional experiences, which were already in decline, and the emergence of new Central European tendencies of humanism.

Nastanak *Goričkog zbornika* kao rukopisnog i književnog spomenika tijesno je vezano sa istorijsko-političkim, duhovnim i kulturnim prilikama u samostalnoj Zeti (današnjoj Crnoj Gori) iz prve polovine XV vijeka. U tom kontekstu, njegovo sadržinsko antologiziranje neposredno odražava uspostavljanje novog crnogorskog književnoistorijskog uzdizanja, koje se zbog različitih vanjskih crkvenopolitičkih i kulturnih uticaja nalazila na raskršću razvoja globalnih civilizacijskih procesa na Balkanu

– podijeljeno između vizantijskih tradicionalnih iskustava koja su već bila na zalasku i javljanja novih srednjoevropskih tendencija humanizma. Vizantijska istočnopravoslavna iskustva su reaktualizacijom misticizma u tadašnjoj Zeti, još uvijek imala samo kompromisni politički status, kao nasljeđe protekle, 170-godišnje zavisnosti nakon osvajanja od strane srednjovjekovne srpske države Nemanjića (1189–1360), a javljanje novog rimokatolinskog humanizma sa naznakama racionalizma prihvatano je kao nadolazak plodnog duhovnog i kulturnog sloja na osnovi ranohrišćanske i srednjovjekovne dukljanske (crnogorske) tradicije.

Nakon smrti cara Stefana Dušana 1355. godine, u uslovima krize opstanka osvajanjima proširene srednjovjekovne srpske države, postaje istorijski realno uspostavljanje samostalne vladavine dinastije Balšića već od 1360. godine. Oni će suvereno i autonomno vladati Zetom do 1421. godine, revitalizujući samostalnu vladavinu Vojislavljevića. O tome svjedoči čak i srpska historiografija, đe se ističe da su Balšići bili među prvim oblasnim gospodarima koji su odbili da priznaju vlast mladog srpskog cara Uroša, ali i koji nijesu polagali pravo da vladaju „svim srpskim zemljama“ – već samo „zetskim i pomorskim zemljama“ (Богдановић 1994: 8; Баљ 2010:127–128). Njihova samostalna vladavina stalno je bila izložena sudarima kao posljedica mletačkih, bosanskih ili turskih vojnih prodiranja, a to je posebno kulminiralo prilikom Prvog i Drugog skadarskog rata 1405–1413. i 1419–1426. godine. U periodu vladavine Balšića vraćena je i formalna dominacija rimokatolicizma u Zeti, a istočnopravoslavna crkva je teško održavala svoj duhovni opstanak, u uslovima zajedničkog života hrišćanskih vjernika dviju konfesija i pri potisnutom političkom i crkvenom uticaju Srbije. Novi procesi izazvali su ograničavanje uticaja pravoslavne crkve, pri čemu je sama Zetska mitropolija bila prinuđena da preseli svoje arhijerejsko

sjedište sa Prevlake u manastir „Sv. Bogorodice Prečiste“ u Krajini na Skadarskom jezeru. U periodu nakon smrti posljednjeg vladara dinastije, Balše III 1421. godine, pa sve dok Zetom nije počela da upravlja nova crnogorska dinastija Crnojević (1451–1496), zemlja je ostala bez vladara. Uslovi su predstavljali dodatnu vojnu inspiraciju za Mletačku republiku da intenzivira lokalne vojne obračune, kada postepeno od 30-tih godina XV vijeka do 1442/1443. godine osvajaju Donju Zetu i cijelo primorje. Burni ratni i crkveni procesi u Zeti, stavili su na iskušenje osjećaje hrišćanskih vjernika starije rimolatske tradicije i istočnopravoslavne savremenosti. Pred novim razvojnim izazovima, jedna naspram druge zatekle su se rimolatska i istočnopravoslavna crkva, koje su pored duhovnog manifestovale i kulturni uticaj (Rotković 2012: 143–162; Velev 2020: 60–62).

Prilikom pomenutih crkvenopolitičkih prilika bila je pokrenuta inicijativa za sastavljanje *Goričkog zbornika* 1441/1442. godine. Još važnije za kreiranje njegove uglavnom epistolarne sadržinske strukture predstavlja direktan uticaj posljedica upravo pritajenih teološko-dogmatskih konfrontacija između neoplatonističkog misticizma isihazma i sholastičkog racionalizma. Isihastičko učenje se pojavilo nakon obnove Vizantije 1261. godine, u funkciji oživljavanja klasične vjernosti prema pravoslavnoj tradiciji kao formi savremenog prilagođavanja ranohrišćanske asketske mistike (isihije). U vidu se imala osnova iracionalističke filozofije fiksirane preko metode posmatranja „platonovog realizma ideje“, čija je doktrina bila podređena dogmatskom i eshatološkom aspektu rasuđivanja – da se mističnim putem dođe do bogospoznaje (Радовић 1976: 145–152; Велев 2005: 294–297; Велев 2014: 484–489). Zato se sholastički racionalizam ideološki napajao aristotelovim silogizmima, nadgrađujući teološko i filozofsko rasuđivanje kao novu modifikaciju bogoslovsko-dogmatskog

razvoja, da bi se iste približile novim vjerskim, kulturnim i stvaralačkim zahtjevima toga vremena. Treba imati u vidu da su se same tendencije javile još nakon raskola između istočne i zapadne hrišćansko-dogmatske ideologije iz 1054. godine, kada se otjelotvorio racionalistički humanizam proklamovan od Jovana Itala – naspram mističnog individualizma. Suštinski, autoritet razuma trebao je ući i u teologiju, jer je spoznaja Boga smatrana mogućom jedino čovjekovim umom, razumom i intelektom. Čak su i u sholastici, racionalisti davali prednost tzv. spoljašnjoj (mirskoj) filozofiji – nasuprot tzv. nutrašnjoj (vjerskoj) filozofiji isihasta (Велев 2005: 303–314; Велев 2014: 489–494).

Nakon višedecenijskog isihastičkog spora, tek je na Saboru 1368. godine isihastički misticizam stekao izvjesni kanonski legitimitet u pravoslavnoj teologiji i crkvi, a sholastički racionalizam kao poražena doktrina nastavila je da podstiče novi razvoj rimokatoličke dogmatike i crkve. Ali posljedice dvaju idejnih učenja bile su aktuelne i produktivne do kraja XIV vijeka, a prenijele su se preko svih formi manifestovanja i u prvu polovinu XV vijeka. Vizantijski Konstantinopolj nije bio spreman da zamijeni drevni misticizam sredstvima logike, zbog čega je on i služio kao duhovni i kulturni instrument za realizaciju imperijalnih političkih inspiracija. Na tom planu je posebno bio aktivan carigradski patrijarh Filotej Kokin, koji je u vijeku isihastičkog spora od 50-tih do 70-tih godina XIV vijeka bio najdirektnije uključen u podršku isihazmu, pri čemu je usmjeravao crkvene odnose između vizantijskog Konstantinopolja i slovenskih pravoslavnih crkava – utičući na izbor poglavara pomjesnih crkava i da u samoj crkvenoj hijerarhiji budu duhovna lica iz reda isihasta. U takvom crkvenom ambijentu 1375. godine došlo je i do opoziva anateme Carigradske patrijaršije nad srpskom crkvom i narodom iz vremena cara Dušana, pri čemu je hrišćanstvo u Srbiji

postavljeno pod potpuni uticaj vaseljeljenskog patrijarha i tamo su počeli da se doseljavaju vizantijski duhovnici isihasti iz monaških redova sa Sinaja i Svete Gore. Tako je preko proklamovanog vizantijskog isihastičkog misticizma u Srbiji tražena podrška za održavanje hegemonije nad njenim državnim i crkvenim opstankom (Баљ 2010: 123–126). Ovakav doseljenički talas teološki obrazovanih vizantijskih duhovnika u Srbiju postao je masovan i u periodu vladanja despota Stefana Lazarevića (1402–1427). U tom procesu zetski duhovni i književni centri predstavljaju samo stanicu na putu između Sinaja, Svete Gore i Moravske Srbije. Zato i zetsko-humska teritorija nije odigrala važnu ulogu u isihastičkom teološko-idejnom pokretu, pa tamo nije bilo istaknutih isihasta ili njihovih sljedbenika (Rotković 2012: 158). Ona je bila posredna destinacija jednog šireg i duhovno višeslojnog procesa i prilika, jer nije bila matično područje srpske duhovne i književne orijentacije. Do prostora Zete dopirao je samo jedan talas, koji je jedinstveno zapljusnuo jugoistočne krajeve. Šire na njenoj teritoriji, a posebno u Bosni, ovaj talas se stišavao udaljen od svojeg ishodišta i bio je potopljen ranijom duhovnom i kulturnoistorijskom tradicijom i aktuelnim rimolatinskim uticajem (Богдановић 1980: 140 i 222). Time su novi procesi već činili nemogućom vraćanje srpskog duhovnog i političkog protektorata na prostoru Zete.

Pri ovakvom disperzivnom teološko-idejnom i kulturnom ambijentu u Zeti, nastajanje *Goričkog zbornika* 1441/1442. godine direktno je proizašlo iz duhovno ispovjedničke relacije sa epistolarnom komunikacijom između zetske princeze i vladarke Jelene Balšić i njenog isihastičkog duhovnika starca Nikona Jerusalemca.

Jelena Lazarević Balšić (oko 1369–1443) bila je treća po rođenju kćerka srpskog kneza Lazara i knjeginje Milice. Isihastičko duhovno uobličenje stekla je još na srpskom

vladarskom dvoru, kada je sa bratom Stefanom bila podučavana od monahinje i spisateljice Jefimije – inače plemkinje Jelene, udovice srpskog despota Uglješe Mrnjavčevića, koja se zamonašila sa 22 godine, nakon pogibije svojeg muža u Maričkoj bitci (Мирковић 1922; Богдановић 1980: 196–197). Kasnije duhovno uobličenje je nadograđivala od majke, knjeginje Milice (†1405), koja je život završila kao monahinja Evgenija i kao velika shimnica Jevrosina /Treći stepen u pravoslavnom monaštvu – *prim. Prev/* (Баљ 2010: 129–130). Radi političko-dinastičkog vladarskog srodstva oko 1386. godine srpski knez Lazar ju je udao za zetskog vladara Đurađa II Stratimirovića Balšića (1385–1403). Tamo su zajedno gradili i obnavljali hramove i podsticali književnu i ikonopisačku aktivnost. Čak su i ktitorske zadužbine Balšića u tzv. Zetskoj Svetoj Gori na Skadarskom jezeru imale autentičan arhitektonski izraz, ne kopirajući trikonhalne vizantijske obrasce – već ih kombinujući sa domaćim crnogorskim graditeljskim nasljeđem i nadgrađujući ga gotskim formama kao kontinuitetom duhovnih veza sa srednjoevropskim graditeljskim iskustvima (Бабић-Ђорђевић и Ђурић 1994: 161–163). Nakon smrti svojeg supruga 1403. godine, u jednom periodu je Jelena vladala Zetom podržavajući vladarski status maloljetnog sina Balše III Balšića (1403–1421) i učestvujući u mirovnim pregovorima i drugim diplomatskim odnosima sa Mletačkom Republikom, sa Bosnom i srpskom despotovinom brata Sterfana Lazarevića. Pri kraju 1411. godine, iz političkih pobuda, udala se za bosanskog vojvodu Sandalja Hranića – omogućivši svojem sinu Balši III da bude pošteđen bosanskih napada na Zetu. U Bosni je živjela sve do Sandaljeve smrti 1435. godine, gdje je 24 godine uživala veliku čast i uticala na duhovni i širi javni život. U međuvremenu se desila smrt njenog sina 1421. godine kao posljednjeg vladara dinastije Balšić, kao i njenog brata srpskog despota Stefana Lazarevića 1427. godine. Uslijedili su

mletački vojni obračuni u Zeti koji su izvršili snažno potiskivanje pravoslavlja. U okolnostima duhovne otuđenosti, još 1435. godine Jelena je zatražila da izgradi svoju grobnu pravoslavnu crkvu u Dubrovniku, da bi se posvetila duhovnom životu i da bi slijedila sudbinske bogougodne puteve majke i monahinje Jevgenije i učiteljice monahinje Jefimije. Ovo njeno traženje nije moglo biti potvrđeno od pape u Rimu, pa je za trasiranje svojeg duhovnog puta ponovo izabrala Zetu – u Dračevici i u manastirima na Skadarskom jezeru (Баљ 2010: 131–133).

Nadživjevši one koje je u životu najviše voljela, Jelena Balšić se vratila u Zetu ispunjena sjećanjem na monaške podvige majke, monahinje Jevgenije i velike shimnice Jevrosine, posvećujući se pri tome duhovnim vrijednostima i brizi za vječni spas duše. Izabrala je malo ostrvo Goricu (odnosno Brezovicu ili Bešku), na jugozapadu Skadarskog jezera, za podizanje svoje grobne crkve „Sv. Bogorodice“, koja je bila neposredno uz porušenu crkvu „Sv. Đorđa“ (zadužbina prvog supruga Đurađa Balšića). O završenoj gradnji hrama 1440. godine napisan je i ktitorski natpis nad ulaznim vratima (Стојановић 1982: 88, br. 276). Pretpostavlja se da je ovaj jednobrodni hram bio podignut na temeljima veće stare bazilike, a dva masivna kamena stuba u priprati upućuju na datiranje u antičkom periodu (Ђукановић 2002). U posljednjim godinama svojeg života tamo se u potpunosti posvetila teološkoj literaturi i monaškoj ulozi, kao ispovjednoj pripremi za sopstveno upokojno smirenje. Uputstva za svoju duhovnu pripremu puta ka hrišćanskom spasenju zatražila je od svojeg duhovnika starca Nikona Jerusalimca, sa kojim je tokom 1440. godine razvila aktivnu teološku epistolarnu komunikaciju. Iz njihovih sačuvanih poslanica u formi pitanja i odgovora, konstatuje se da je ovaj istaknuti podvižnik isihast, teolog i književnik prihvatio da je ispovijeda, upućujući je u tajne

vizantijskog načina izbavljenja od grijehova (Трифунувић 1972: 289–327). Nakon skorog upokojenja 1443. godine, Jelena je bila pokopana uz južni zid svoje ktitorske crkve.

Iz dosadašnjih istraživanja nijesu poznati detaljni podaci o Nikonu Jerusalimcu, pa otuda i različita tumačenja o njegovom porijeklu – da li je bio Grk, Srbin ili Dukljanin (Crnogorac)? Jednako je vladao vizantijskogrčkim i stroslovenskim jezikom, što se konstatuje i prema pisanim sastavima iz njegovih sačuvanih rukopisa. Njegovo grčko porijeklo povezuje se sa zastupanjem vizantijskogrčkih tekstova u sastavu zbornika *Šestodnev* koji je pisao 1439/1440. godine (manastir Savina br. 21), sa prisustvom primjesa grčkih riječi u njegovim originalnim književnim sastavima *Goričkog zbornika*, ali i zbog primjene ćirilice u jednom njegovom grčkom pismu, kao i prema grčkom kriptogramu u njegovom potpisu za riječ monah, koji je napisao ispod sastava „Povijest o jerusalimskim crkvama“ (Богдановић 1970: 373). Za nas je vjerodostojnija teza o njegovom grčkom porijeklu i istu povezuje sa činjenicom da je starac Nikon bio jedan od vizantijskih duhovnika, koji su kao migranti među Južnim Slovenima afirmisali isihastički misticizam. Postoje i tvrdnje da je on imao slovensko (srpsko ili crnogorsko) porijeklo, i da je još u vrijeme aleksandrijskog patrijarha Grigorija IV (1398–1412) kao poklonik boravio u Jerusalimu, na Sinaju i u Egiptu – zbog čega je i dobio nadimak Jerusalimac. Pretpostavlja se čak, da je on možda bio monah u palestinskom manastiru „Sv. Arhandela Mihaila i Gavrila“, koji je podignut kao zadužbina srpskog kralja Milutina i kome je car Dušan poveljom iz 1348. godine priložio kao metoh manastir „Sv. Nikole“ na ostrvu Vranjina na Skadarskom jezeru u Zeti (Атанасије 2002: 38; Трифунувић 1994:213). Već 1442. godine, neposredno nakon uspostavljanja duhovnih kontakata sa Jelenom Balšić i nakon sastavljanja *Goričkog zbornika* za njezin manastir, starac Nikon je

vjerovatno primio veliku shimu (monaški stepen. – *prim. prev.*) mijenjajući monaško ime u Nikandor. Kao velikoshimnik bio je pisar i izvršitelj testamenta Jelene Balšić, koji je bio potpisan 25. novembra 1442. godine u crnogorskom mjestu Goričani. Tekst testamenta je sačuvan preko Zvezdićevog prepisa i unešen je u zvaničnu knjigu dubrovačkih testamenata, a čuva se u Istorijском arhivu Dubrovnika (Стојановић 1929: 394–397, br. 400). Snažna povezanost sa već upokojenom duhovnom kćeri Jelenom, vjerovatno je bila povod da se u periodu prije 1454. godine povuče kod bratstva manastira „Sv. Nikola“ na Vranjini, ostrvu Skadarskog jezera u Crnoj Gori. Posljednji put on se u izvorima pominje 23. novembra 1468. godine kao proiguman u tom bratsvu (Miklosich 1858: 463–464, br. 370; Богдановић 1970: 374; Баљ 2010: 134).

Jelena Balšić je mogla da uspostavlja ispovijedne kontakte sa svojim duhovnikom starcem Nikonom jedino preko poslanica, od kojih je dio ostao sačuvan u formi epistolarnog književnog žanra. Upravo su tri međusobne poslanice u formi pitanja i odgovora, poslužile kao osnova Nikonu Jerusalmcu da sastavi autentičan epistolarni zbornik, dopunjujući njegovu sadržinu još i originalnim i kompilatorskim sastavima: hagiografskim, paterično-monaškim, teološko-patrističkim, prirodoslovnim, putopisnim, molitvenim, apokrifnim i sl. Dosadašnji, uglavnom srpski istraživači naglašavaju da je kreiranje sadržinskog sastava Nikonovog zbornika tijesno povezano sa pokušajem afirmacije vizantijskog isihastičkog misticitizma u Zeti, koji bi neutralizovao uticaj mletačke vlasti i rimokatolicizma i reaktuelizovao već nepovratni srpski duhovni protektorat iz vremena Nemanjića. Mi ne isključujemo i dodatne ideološke pobude, za to vrijeme aktuelnih teološko-dogmatskih pitanja, proizašlih kao posljedica Unije između Istočne i Zapadne Crkve dogovorene na Firentinskom saboru 1439. godine – koji je dodatno doprinio prodoru unijatstva u Zetu. Zato u dijelu

sadržine zbornika Nikon nastupa i sa antilatinskim stavovima. Ali treba istaći da rukopis u cjelini ne predstavlja isihastički zbornik, već su pri njegovom sadržinskom strukturiranju još uticale i posljedice racionalističkih tendencija, kao i novi književni razvoj preko demokratizacije književnih žanrova. Pojednostavljeno, pisac i sastavljač rukopisa starac Nikon Jerusalimac kombinovao je isihastičko-mistične poglede sa patrističkim komentarima i tumačenjima iz djela svetih Otaca ili klasičnohelenske i hrišćanske filozofije, kao i sa hagiografsko-istorijskim, pravnokanonskim, kosmološkim, astronomsko-astrološkim, meteorološkim ili geografskim tekstovima. Ovakav njegov antologičarski angažman svjedoči da je imao u vidu i faktor prilagođavanja realnim okolnostima, jer se jednostavno nije mogao zanemariti dominantni uticaj veoma složenih vjerskih i političkih prilika u Zeti toga perioda, gdje je vizantijsko pravoslavlje bilo u dubokoj defanzivi u odnosu na rimokatolicizam i prodor islama. Upravo to čini *Gorički zbornik* autentičnim po svojoj tekstološkoj strukturi, kao što će istaći i Nada Sindić – on predstavlja usamljenu pojavu u razvoju mješovitih (antologijskih) zbornika i nije direktno izvršio uticaj u funkciji predloška ili prototipa za prepisivanje (Синдић 2004: 198). Zato se, pak, njegova originalnost povezuje sa primarnom ulogom njegove personalnosti prilikom sastavljanja, kao književni izraz i odraz dvaju lica sa sličnim preokupacijama i duhovnim doživljajima iz različitih društvenih slojeva: jedna vladarka i jedan duhovnik – opitni teolog (Богдановић 1970: 372).

Prema istom duktusu pisma u cijelom tekstu rukopisa, potvrđuje se da je starac Nikon istovremeno bio pisac i sastavljač cijelog sadržaja *Goričkog zbornika*, isključujući dva umetnuta lista koji su vjerovatno bili priključeni prilikom ponovnog povezivanja rukopisa između 1565. i 1575. godine. Svoj pisarski doprinos potvrdio je i zapisima, pri čemu se na

listu 271a tajnopisom potpisao na grčkom jeziku: „Nikon Jerusalimac“. Isto tako, i na kraju posljednjeg sastava Molitve Bogorodici (l. 273a-b), na samom kraju posljednjeg lista 273b on se ponovo potpisao – ali na crkvenoslovenskom jeziku: „свърши се ва лѣ^T .6950 = 1441/1442. смѣрени Никѡ^H.“

Neki istraživači pogrešno navode da je Nikon Jerusalimac rukopis pisao u zadužbini Jelene Balšić, odnosno Goričkom manastiru „Uspenija Presvete Bogorodice“ (Богдановић 1970: 374; Лековић 2013: 288). Svakako da Zbornik nije bio sastavljan u manastirskom skriptorijumu na ostrvu Gorica, već je tamo bio priložen i namijenjen duhovnim potrebama ktitorke Jelene Balšić. To se konkretno potvrđuje u kratkom zapisu obraćanja Jelene svojem duhovniku, gdje ga na listu 272b izvještava da je primila njegovo poslanje i da prilaže rukopis kao dar svojem manastiru: „... и принесох^M даръ храм^X прѣсѣты вл^Dчци нашеи Бѣи, Бл^Gговѣщенію, иже въ Горици“.

Nažalost, nije poznata istorijska sudbina opstanka ovog književnog i pisanog spomenika u periodu nakon smrti Jelene Balšić 1443. godine, i da li je dugo ostao u manastirskom trezoru skadarskog književnog i skriptorskog centra? Naša pretpostavka je da je izvjestan period tamo čuvan kao jedna vrsta relikvije u slavu i spomen ktitorke hrama „Sv. Bogorodice“. Razvoj političkih, crkvenih i kulturnih procesa na prostoru Crne Gore i u manastirskim centrima pored Skadarskog jezera umanjio je širi interes za *Gorički zbornik*, pri čemu neki od zastupljenih sastava nije poslužio ni kao prototip ili predložak za kasnije prepisivanje. Radoslav Rotković konstatuje da je razlog za to upravo u sadržinskom karakteru kodeksa, koji je ostao sačuvan da bude potonji izdisaj istočnjačkoga misticizma kako bi se zadržao na prostoru Zete (današnja Crna Gora), gdje je pravoslavlje kontinuirano potiskivano dominacijom zapadnog racionalizma i novog srednjoevropskog

humanizma (Rotković 2012:162). Čak nije otkriveno ni mjesto čuvanja rukopisa, niti u zapisu na unutrašnjoj strani zadnje korice, koji je zapisalo nepoznato lice prilikom čitanja rukopisa: „въ лето .ѣ и р. лѣ .ѣ. (7137 = 1629) мѣца юна въ граде“. Svetozar Tomić pogrešno je pročitao posljednji dio zapisa kao „Бѣграде“ (Томић 1949, према Синдић 2004: fusnota 23), što je kao podatak preuzeo Boško Bojović – tvrdeći da se u tom periodu rukopis nalazio u Beogradu (Bojović 1995: 224). Ali u samom zapisu nije tada navedeno u kojem gradu je čuvan *Gorički zbornik*, jer je bilo uobičajeno da ovakav tip zapisa ostane i nedovršen. Interesantno je tumačenje Nade Sindić, da bi moglo biti govora o nekom drugom gradu – ili tvrđavi, jer su u srednjovjekovnom periodu terminom „grad“ nazivane i tvrđave (Синдић 2004: 197–198). Tako nebi trebalo zanemariti ni pretpostavku da se 1629. godine rukopis zbornika još uvijek nalazio u Goričkom hramu pored Skadarskog jezera, u čijoj blizini je bio i nekadašnji vladarski dvorac („grad“) ktitorke Jelene Balšić.

Možda je upravo sama personalnost, kao originalna i primarna karakteristika tekstološke strukture ove priručne knjige, povezana sa pokušajem afirmacije vizantijskog isihastičkog misticizma na prostoru Zete – u uslovima kada je tamo dominirao crkveni rimolatinski i mletački politički uticaj, zajedno postali podsticaj da u nepoznatom periodu *Gorički zbornik* bude odnešen iz Crne Gore. Istovremeno, njegov je sekundarni sadržinski sloj, sa primjesama sastava, kao odraza demokratizacije književnog žanrovskog sistema i pasivnih posljedica racionalističkih književnih formi, činio rukopis neatraktivnim za prenošenje u neku od srpskih manastirskih ili crkvenih biblioteka. Takav, nesporno autentičan antologijski epistolarni zbornik, mogao je da zadrži svoju funkcionalnu duhovnu i književnu ulogu jedino u Makedoniji, đe su uvijek tinjale ekumenske hrišćanske iskre međuvjerske interkulture

koegzistencije. Dakle, u nepoznatom periodu i iz konkretno nepoznatih razloga, dolazak *Goričkog zbornika* u Makedoniju može se povezati i sa istorijskim sjećanjem o Samuilovom makedonskom i Vladimirovom crnogorskom (dukljanskim) interkulturnom kontekstu s početka XI vijeka i nadalje, koji su kroz vjekove podsticali uzajamne makedonsko-crnogorske veze i uticaje. Pri tome je samo poznato da se 1902. godine rukopis nalazio u Skoplju, gdje ga je kupio tamošnji srpski učitelj i naučnik Svetozar Tomić (1872–1954) a kasnije ga sa sobom ponio u Beograd. On je bio rodom Crnogorac iz Drobnjaka i bio je istaknuti predstavnik Cvijićeve „antropogeografske škole“, koji je između 1898. i 1904. godine boravio kao nastavnik i kao srpski prosvjetni službenik u Skopskoj gimnaziji – a u Skoplju se i oženio 1901. godine (Лековић 2013: 286–288). Njegov interes za rukopisno književno nasljeđe potvrđen je i dok je od septembra 1904. do juna 1905. godine bio na službi u Bitolju kao direktor srpske gimnazije. Tada od Ilije Popovića (Popova) iz Smileva (Makedonija) otkupljuje dva otkinuta lista starog rukopisnog apostola iz XIV vijeka, koje sa propratnim pismom o sadržini i porijeklu rukopisa šalje u Srpsku akademiju nauka u Beogradu (Поп-Атанасов 2017: 12–18). Svetozar Tomić 1911. godine izlaže prve podatke o *Goričkom zborniku* (Томић 1911: 148), a 1949. godine piše proširene podatke o rukopisu, naručiteljki Jeleni Balšić i piscu i sastavljaču Nikonu Jerusalimcu – kada ga i predaje na čuvanje u Srpsku akademiju nauka u Beogradu (Томић 1949: 181, Arhiv SANU).

Godine 1958, kada rukopis još uvijek nije bio inventarisan, najavljivano je objavljivanje *Goričkog zbornika* od strane Srpske akademije nauka (Радојичић 1958: 594; Богдановић 1970: 374). Ali do njegovog objavljivanja nije došlo, sa napomenom da za to nije pogodno vrijeme. Čak 1962. godine se dešava njegovo inventarisanje pod br. 446 u rukopisnoj zbirci SANU u Beogradu (Ковачевић 1963: 83b; Синдић 2004:

fusnota 4), a naučna inventarna katalogizacija se po prvi put verifikuje 1982. godine (Богдановић 1982: 34, br. 282). U kontekstu gore navedenog, smatramo da nije slučajno što je tek 2019. godine, u izdanju Službenog glasnika iz Beograda i Matice srpske Društva članova u Crnoj Gori iz Podgorice, odštampano fototipsko izdanje *Goričkog zbornika*, sa dodatnim prilogom – Zbornikom naučnih radova o rukopisu iz različitih aspekata tumačenja: istorijskih, književnih, lingvističkih i teoloških (Зборник 2019). Iako je tehničko snimanje cjelokupnog rukopisa kao priprema za njegovo fototipsko štampanje obavljeno još 2012. godine, očigledno da je njegovo konačno objavljivanje 2019. godine upravo upodobljeno aktuelnim događanjima oko sve naglašenijeg isticanja crkvenog pitanja u Crnoj Gori. Makar i posredno, time Srpska pravoslavna crkva jednostavno stavlja naučno-istraživački potencijal u zavisnu službu, radi održavanja srpske jurisdikcije u eparijama Crnogorsko-primorske pravoslavne mitropolije.

Naša osnovna arheografska, pravopisno-jezička i tekstološka istraživanja *Goričkog zbornika* nijesmo vršili na samom originalnom rukopisu, jer nam prije desetak godina to ljubazno nije omogućeno u rukopisnom odjeljenju Arhiva SANU u Beogradu, sa obrazloženjem da je u procesu restauracije. U ovom slučaju smo bili prinuđeni da koristimo elektronsko faksimilno izdanje iz 2000. godine, koje je široj vjerskoj, naučnoj i kulturnoj javnosti predstavljeno na elektronskom sajtu Crnogorsko-primorske pravoslavne mitropolije (Izvršna produkcija JANUS Beograd).

Gorički zbornik iz 1441/1442. godine čuva se u Beogradu (SANU br. 446), a sadrži 273 grubo izrađena papirna lista, dimenzija 210 x 135 mm (Синдић 2004: 188–189; Шпадијер 2016: 326, br. 42) ili 210 x 140 mm (Богдановић 1970: 374; Богдановић 1982: 34, br. 282). Njegovo fizičko-kodikološko stanje je isto kao što je bilo 1902. godine, kada ga je Svetozar

Tomić otkrio i kupio u Skoplju – što znači da još uvijek nije restauriran. Prvih sedam listova teksta prilično su oštećeni, vertikalno skoro po jednu trećinu (a od lista 7 je sačuvan samo mali dio), dok su po unutrašnjim listovima vidljivi potamnijeli tragovi od vlage. Jasno se raspoznaju i tragovi stare konzervacije i restauracije u vidu zaštitnih traka po marginama i korijenu rukopisne knjige (Синдић 2004: 189), pri čemu su neki od listova otkinuti. Isto tako i povezna korica rukopisa od daske obavijene kožom je stara i oštećena, na kojoj unutrašnji zalijepljeni listovi poveza nijesu sačuvani da bi se moglo izvršiti njeno datiranje prema vodenim znacima. Zato se prema vodenom znaku zalijepljenih traka sadašnji povez datira u period između 1565. i 1575. godine (Синдић 2004: 190), što znači da je tada došlo do prepovezivanja prvobitnog oštećenog poveza. Prema jednom sačuvanom dokumentu iz arhiva u Kotoru (not. Knj. VII, 183) postoji svjedočanstvo da je 1441. godine Jelena Balšić tražila od kotorskog zlatara Andrije Isata da izradi pozlaćeni okov korica sa likom Isusa Hrista, o čemu je njezin kancelar Dobrek Marinić zaključio i sudski ovjeren ugovor sa navedenom sumom sredstava za plaćanje. Ali iz nepoznatih razloga nije došlo do realizacije dogovora (Стјепчевић – Ковијанић 1955: 316; Синдић 2004: 190). Pomalo je neuobičajeno da *Gorički zbornik*, koji je bio namijenjen istaknutoj ličnosti javnog života Zete, nije bio bogato iluminiran sa upečatljivom ornamentikom. Naprotiv, ornamentika je prilično skromna sa dvije jednostavne pletene zastavice od crvenog mastila i bez inicijala (na l. 1a i na l. 265b), pri čemu su početna slova sastava malo veća i pisana crvenim mastilom – isto kao i naslovi, podnaslovi, završeci i ukrasne tačke. Sve to svjedoči da je *Gorički zbornik* primarno imao epistolarnu tekstološku funkciju, u odnosu na zanemarenu personalnu namjenu.

Pismo kojim je Nikon Jerusalimac pisao rukopis je poluustavno sa primjesama brzopisnih, kurzivnih ili sa elementima grčke minuskule, kao i sa jednojеровим resavskim pravopisom. To

rukopisu daje specifičnu ortografsku karakteristiku u odnosu na vrijeme u kojem je bio pisan, gubeći koncentraciju za pisanje na pravilnijem poluustavnom pismu – vjerovatno zbog dominantnog epistolarnog i teološkog karaktera štiva kodeksa. Pri tome i jezik kojim su pisani tekstovi predstavlja poseban izazov za neku buduću lingvističku analizu. Naime, u crkvenoslovenskoj osnovi ne može se identifikovati lokalizirani narodni jezički izraz, već se evidentiraju primjese grčke teološke leksike – što vjerovatno svjedoči o vizantijskogrčkom porijeklu pisca Nikona.

Sadržina *Goričkog zbornika* tekstološki je monolitna, u osnovi podređena epistolarnoj književno žanrovskoj formi – uobičajeno prema srednjovjekovnom strukturnom klišeju, dopunjavana kompilatorskim pateričko-monaškim, isihastičkomističnim, teološko-dogmatskim, kosmografskim, putopisnim i molitvenim tematskim podslojevima. Zato i prilikom pisanja u rukopisu nijesu jasno razdvojeni sastavi s njihovim posebnim naslovljavanjem. Izuzetak od toga se srijeće na l. 265b, kada u trećoj poslanici duhovnika Nikona kao prilog počinje njegov sastav u vidu putopisa sa opisom jerusalimskih crkava i svetih mjesta. Traba napomenuti da je osnovna tekstološka struktura *Goričkog zbornika* sadržinski konstituisana dvijema pitajućim poslanicama Jelene Balšić i trima poslanicama-odgovorima njenog duhovnika Nikona Jerusalimca.

Od l. 1a do l. 15b rukopis počinje prvom pitajućom poslanicom Jelene Balšić i prvom poslanicom-odgovorom njenog duhovnika Nikona. Ali tekst poslanice sa pitanjem je sačuvan fragmentarno, zbog značajnog oštećenja prvih sedam listova i zbog otkinutih listova sljedećeg kvaterniona. Zato je veći dio poslanice s Nikonovim odgovorima dobro čitljiv, a iz njegove sadržine se može konstatovati i na što su se odnosila njemu upućena pitanja. Njegove teološke pouke su upućene sa tumačenjima čovjekove sujete i neponovljivosti svakog

pojedinačnog života vjernika. Dok su propovjedne poruke duhovnoj štitenici usmjerene ka čovjekovom duhovnom i moralnom usavršavanju, ističući pri tome značenje milosrđa, tugovanja (skrb) koje se ne savladava očajavanjem i beznađem – već posvećivanjem vjeri i molitvi, i sl. Nakon kraja prvog poglavlja, na l. 15b je kasniji zapis sa dijelom Ljekaruše i opisom lijeka protiv glavobolje i protiv duhovne boli.

Od l. 16a do l. 18a pisana je druga Jelenina poslanica svojem duhovniku, što je naslovljeno kao „ѡписаніе Бѣлюбно“ (*Otpisanie Bogoljubno*). Ovaj sastav i odgovor duhovnika Nikona, zajedno su bili tekstološki najpogodniji za tumačenje u dosadašnjim istraživanjima *Goričkog zbornika*, vjerovatno i zbog njihovog objavljivanja u prevodu na osavremeni jezik (Radojičić 1958: 587–594; Трифунѡвић 1972: 289–327). U svojoj poslanici Jelena izražava duboko zadovoljstvo za dopuštenje svojeg duhovnika, preko njegovog pisanog odgovora, da svoju dušu i savjest napaja duhovnim vrijednostima života, koreći posljedice sujetnog života i stalnog priklanjanja ovozemaljskoj slavi i bogatstvu. Svakako su upečatljivi tekstološki slojevi u njenoj pitajućoj poslanici o posvećivanju isihastičkom monaškom podvigu, što je kao duhovnu memoriju i impresiju zadržala preko primjera majke, monahinje Jevgenije i učiteljice monahinje Jefimije. Neki istraživači ovog dijela Jelenine poslanice ga proizvoljno tumače i kao pretpostavku da je duhovnik Nikon podržao u namjeri da se i sama zamonaši, pa čak i da je on zamonašio u Goričkom manastiru „Sv. Bogorodice“ na Skadarskom jezeru u Crnoj Gori u periodu između 31. avgusta 1441. i 25. novembra 1442. godine (Ђоѡвић 1987: 40; Атанасије 2002: 39). U stvari ovaj tekstološki dio poslanice treba povezivati sa Jeleninim traženjem da od svojeg duhovnika dobije uputstva sa pravilima za organizovanje monaštva, pri čemu je u sadržini naredne treće poslanice Nikonu prepisan izbor iz skitskog paterika. Mora se

Od l. 49a do l. 272a smještena je treća poslanica-odgovor Nikona Jerusalimca svojoj ispovjednici Jeleni Bašić: „епистола третја“, kojem u sadržini zbornika ne prethodi prepis njene pitajuće poslanice. Treba naglasiti da u sadržini ove posljednje poslanice do izraza dolazi svestrana i produbljena učenost i duhovnost Nikona Jerusalimca, sa izvanrednim poznavanjem vizantijske književnosti, *Svetog pisma*, pateričko-

monaških i pravno-kanonskih hrišćanskih normi. Istovremeno, on kao književnik demonstrira vještinu raznovrsnog strukturiranja epistolarne sadržinske platforme sa propratnim reinterpretiranjem, tumačenjem i transformisanjem poznatih sastava i patrističkih učenja, koja su funkcionalno prilagođena aktuelnim ideološkim zahtjevima vremena. Pri tome, preko stila i učenja neoplatonizma i gnosticizma on personalizuje emanaciju božanstvenog svijeta, iz kojeg izdvaja mirski život – ne mijenjajući njime predodređene principe. Posljedično i dosljedno pretačući učenja crkve o različitim teološkim, dogmatskim i drugim pravno-kanonskim pitanjima. Kao impresije na vijest svoje ispovjednice o završetku gradnje grobne crkve na Gorici, nadahnuto se prenose biblijska istorijska svjedočanstva od postanka svijeta sve do perioda poslije Hrista, razumije se preko naracije potkrijepljene biblijskim citatima, odlukama Vaseljenskih sabora i potvrđama patrističkih predanja.

Počevši od l. 102a, u istorijsko-ljetopisnom kontekstu treće poslanice iznosi se predstava o porijeklu, odnosno o „plemenu“ Jelene Lazarević Bašić. U zborniku je ovaj transformisani interžanrovski narativ naslovljen grčkim jezikom i slovenskim pismom: „архи дїи҃гѡсис“ („ἀρχα διηγήσεως“ – ili “početak povijesti“. Njegov sadržinski sloj kompiliran je iz građe starijih srpskih rodoslova i ljetopisa, ali i iz žitija sv. Simeona i sv. Save iz dinastije Nemanjića. Treba istaći da su u sastavu poslanice, na osnovu originalnih srpskih srednjovjekovnih rodoslovno-ljetopisnih ili hagiografskih sastava, vršene tekstološke transformacije sa skraćenim kompilacijama, pa čak i sa novim prilagođenim sadržinskim dopunjavanjima od strane duhovnika Nikona. To je posebno upečatljivo prenošenjem *Žitija o sv. Simeonu*, đe je tekstološka transformacija vršena na osnovi sadržine dvaju njegovih žitija koja su napisali Stefan Prvovjenčani i svetogorski monah Teodosije. Dok je, opet,

Teodosijevo *Žitije o sv. Savi* poslužilo Nikonu da izvuče pouke koje će uputiti njegovoj ispovjednici Jeleni. Zato i smatramo potpuno ispravnim konstatacije nekih istraživača kada ističu da je tekstološka „kompilacija“ izvršena na ovim hagiografskim sastavima u *Goričkom zborniku*, predstavlja svojevrsni književnotvorački postupak kreacije novih žitija pomenutih srpskih vladara-svetitelja (Богдановић 1970: 375; Бојовић 1987: 44; Балъ 2010: 139). Ovakav ilustrativno žitiјepisni tekstološki imperativ sa duhovnim podvizima Nemanjića, upućeni su Jeleni Balšić da bi izvršili uticaj na njeno eventualno dvoumljenje da li da primi monaški zavjet (Бојовић 1987: 40), kao što je to učinila njena majka knјeginja Milica (koja je, naime, poticala upravo od Nemanjića). Svako drugo tumačenje ovih životopisnih participacija u *Goričkom zborniku* bilo bi pogrešno i tendenciozno, i ne bi uspjelo da potkrijepi tvrdnju da je njihova zastupljenost navodno bila u prilog očuvanja „srpskog“ pravoslavlja na prostoru današnje Crne Gore.

Nadalje, od l. 165b do l. 257b u tekstološkom okviru treće Nikonove poslanice iznose se pravila monaškog organizovanja, koja su usklađena prema skitskom pateriku: „правило скѣтскаго прѣбыванїа“. To je urađeno na Jelenino lično traženje da bi organizovala monaški red u Goričkom manastiru i u drugim bratstvima i ćelijama duž obale Skadarskog jezera, zajednički poznatih kao „Zetska Sveta Gora“. Pored opširnog uvoda sa tumačenjima iz sastava dijela Jovana Zlatoustog, uopšte paterika ili biblijskih knjiga, slijedi kompilacija monaških pravila tzv. Skitskog paterika – sa dopunskim izrekama svetih otaca i crkvenih pisaca o monaškom životu, svakako sa originalnim redaktorskim pristupom duhovnika Nikona (Богдановић 1970: 375). U monaškom ustavu koji je sastavio Nikon za *Gorički zbrnik* do izražaja dolazi isticanje isihastičkog principa duhovnog življenja, sa posebnim naglaskom na postu i na molitvi, pri čemu i od lista 185b kao

obrazac predaje *Molitvu Isusu Hristu* (Јован јеромонах 2001).

Višeslojna tekstološka konstitucija treće poslanice Nikona Jeleni Balšić sadržinski se nadopunjava sa još dvije neuobičajene različite tipologije sastava, koji se izdvajaju iz jezgra isihastičke i patrističke supstitucije epistolarnog zbornika sa Gorice. U ovom slučaju je došla do izraza književnotvoračka koncentracija ovog izvanredno obrazovanog duhovnika, patriste i propovjednika, koji je prilikom koncipiranja svoje treće poslanice manifestovao podršku demokratizaciji žanrovskog književnog sistema – koja se odrazila u strukturnom ansamblu zbornika iz perioda s kraja XIV i prve polovine XV vijeka. Pri tome, od l. 258a do l. 265b u rukopisu prilaže geografski kosmografsko-metrološki sastav: „повѣсть в прохвѣдѣнїи вѣселѣннїи“, де из аспекта vremena u kojem je živio ističe racionalističke naučne poglede – o obliku zemlje i da je ovalna (elipsoidna), o njenom položaju u kosmosu, o udaljenosti od neba na 500 godina penjenja, kao i o pitanju da li postoji podzemni svijet (Радошевић 1981: 171–184). Zato, pak, od l. 265b Nikon je Jeleni posvetio originalnu putopisno-pokloničku priču: „повѣсть ѿѣрѣмскихъ цркѣвъ и мѣстоу вѣ поуѣстїи“ („Opis jerusalimskih crkava i svetih mjesta“), što je kao žanr tipologiziran prema vizantijskim proskinitarionima i sličnim rimolatskim izvorima – odnosno vodiče za poklonike i putnike kroz Svetu zemlju, koji se povezuju sa istorijom hrišćanstva (Велев 2014: 403–404 i 463–464). Cijeli sastav bio je pisan isključivo sa književnim pretenzijama, protkan tekstološkim poetsko-izražajnim i retoričko-proznim karakteristikama (Богдановић 1970: 375–377). Opis jerusalimskih hramova i svetih mjesta narativno se pretače od duhovnika Nikona u prvom licu jednine, kao osvjedočeni doživljaj očevica – iako su neka mjesta koja nije uspio da posjeti prepričana kroz ličnu prizmu opserviranu preko onoga što je čuo. Odnosno, ovaj originalni putopisno-poklonički sastav je Nikon pisao

inspirativno: „слїшахѡмъ и видѣхѡмъ“, dok je početkom XV vijeka boravio kao poklonik u Jerusalimu, na Sinaju i u Egiptu, kada je i vjerovatno zapisivao svoje putopisno-pokloničke impresije (Богдановић 1970: 373).

Isto tako, u dijelu treće poslanice duhovnik Nikon predstavlja svoje isihastičke poglede i aktuelne antilatinske dogmatsko-ideološke orijentacije preko izlaganja sastava „Ispovijedanje vjere“, koje predstavlja pouku prema osnovnim načelima i vjerovanjima pravoslavnog hrišćanstva zasnovanih na prva dva Vaseljenska sabora preko tzv. „Simbola vjere“. Na l. 272a poslanice duhovnika Nikona sadržinski se završava s pozdravnom posvetom i molbom da mu budu oproštene sve eventualne greške prilikom pisanja. Već na l. 272b do l. 273a slijedi zapis Jelene Balšić sa informacijom da je primila rukopis svojeg duhovnika, koji je priložila njenom ktitorskom hramu „Sv. Bogorodice“ na ostrvu Gorica u Skadarskom jezeru. Većina istraživača ovaj dio zbornika tumači kao skraćenu „treću završnu poslanicu Jelene Balšić“, iako tekstualna struktura odražava jasnu izražajnu formu tipologiziranog književnog zapisa. N l. 273a-b sadržina *Goričkog zbornika* zaokružuje se *Molitvom sv. Bogorodici*, sa kojom se potvrđuje i namjena rukopisa za hram na ostrvu Gorica sa Bogorodičinom svetiteljskom posvetom. Nakon završetka teksta molitve i na samom kraju posljednjeg lista 273b Nikon Jerusalimac se još jednom potpisao, navodeći vrijeme kada je završio pisanje rukopisa: „ВѢ ЛѢТѢ С.Ц.Н. (6950 = 1441/1442)“.

Upečatljivo je da se prilikom tekstoloških istraživanja ovaj rukopis uvijek tipologizira kao zbornik sa nestalnim, mješovitim sastavom, čak i kao enciklopedijski. Ipak, u osnovi njegove sadržinske strukture postoji otklon od uobičajene književne procedure ovakvih antologijskih žanrovskih ansambala u južnoslovenskoj srednjovjekovnoj književnoj tradiciji (Белев 2000). Ako se tumačenje koncentriše na raspored zastupljenih

sastava u sadržini samog kodeksa kao samostalne knjige, primijetiće se da stvaralački model reflektira na epistolarni žanr proizašao prema obrascu vizantijske književnosti – sa napomenom da su poslanice stekle status svojevrsnog žanra još ranije, u antičkoj književnoj tradiciji (Белев 2014: 404–405). Konkretno, u *Goričkom zborniku* sastavljač nije vršio inertnu sistematizaciju komunikacije između pošiljaoca i adresanta pitajućih i odgovarajućih poslanica, već su prema književnom epistolarnom žanrovskom klišeju preko njih dijeljeni dopunski biblijski, bogoslovski, pravno-kanonski, paterično-hagiografski, molitveni, filozofski, kosmografski ili duhovno-umjetnički doživljeni pogledi i kreacije. Svakako da je kreiranje dopunske sadržinske strukture bilo odraz ličnog izbora Nikona Jerusolimca, u svojstvu pisca i sastavljača rukopisa. Zato ne treba imati dilemu da je riječ o tipologiziranom zborniku sa epistolarnom sadržinom, sastavljen isključivo od opitnog književnika i teologa. Neprecizno sagledavanje dosljedno sprovedene strukturne žanrovske tipologizacije rukopisa, navodi neke od istraživača da improvizuju s tvrdnjom da je izbor zastupljenih sastava bio naručen od Jelene Balšić, u svojstvu protagoniste pitajućih poslanica. Treba imati u vidu i to da sadržinski slojevi zastupljenih poslanica s citatima, tumačenjima ili s ostalim formama propratnih tekstova nijesu suštinski originalni sastavi učesnika prepiske, već su svojevrsni tekstološki kliše kompilacija, transformacija i ličnih tumačenja prenesenih preko izražajnih formi direktnog obraćanja. Upravo je zbog podrške epistolarnog žanrovskog standarda *Goričkog zbornika*, kompilatorska tvoračka operacija primijenjena i prilikom tekstološke implementacije originalnih istorijsko-ljetopisnih, rodoslovnih ili hagiografskih sastava iz srednjovjekovne srpske književnosti, na kojoj je Nikon vršio sadržinsko prestrukturiranje ili reinterpretaciju. Kao što smo ranije istakli, poslanice Jelene Balšić nijesu bile samo prepisi

njenih pitajućih obraćanja svojem duhovniku, već je Nikon Jerusalimac intervenisao u njihovu duhovnu kreaciju – kada ih je teološki kompilirao, reinterpreтираo, tumačio, stilizovao i njihov sadržaj svojeručno pisao u sastav zbornika. Ovakva konstatacija niti u jednoj mjeri ne obezvrjeđuje ulogu ranije mirske vladarke Jelene Balšić u njenoj ispovjedničkoj predanosti i duhovnoj posvećenosti pred kraj svojeg života. Naprotiv, ona demonstrira duhovni aktivizam i želju za ispovijedanjem pred svojim duhovnikom. Čak i preko ličnih poslanica podstiče motivišuću duhovnu inspiraciju kod ovog opitnog isihastičkog mističara da napiše i sastavi izvanredno upečatljiv epistolarni zbornik. Primarni književnotvorački efekat je što je Nikon Jerusalimac posvetio i sastavio originalni i personalni tekstološki zbornik sa propovijedima i poukama o duhovnoj realizaciji ranije zetske vladarke Jelene, prije njenog vječnog spasa duše 1443. godine. Tako je i *Gorički zbornik* sačuvan kao izvorni književnoistorijski spomenik koji se našao na raskršću crnogorske višeslojne duhovne i kulturne tradicije sredine XV vijeka.

Sa makedonskog preveo **Ivan Ivanović**

Literatura:

- Атанасије (Јевтић), епископ бивши захумско-херцеговачки, 2002: „Исповедање вере Никона Јерусамљанина“, *Светигора* бр. 125-126. Цетиње.
- Бабић-Ђорђевић, Г. и Ђурић, В., 1994: „Полет уметности“, *Историја српског народа*. Друга књига. Београд.
- Баљ, Вл., 2010: „Идеје исихазма у преписци Јелене Балшчић и Никона Јерусалимца“, *Зборник радова са научног скупа Шћепан Поље и његове светиње кроз вјекове*, стр. 123-142.
- Богдановић, Д., 1980: *Историја старе српске књижевности*. Београд.
- Богдановић, Д., 1970: „Горички зборник“, *Историја Црне Горе* II/2, стр. 372-380. Титоград.
- Богдановић, Д., 1982: *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века)*. Београд.
- Богдановић, Д., 1994. „Оживљавање немањинских традиција“, *Историја српског народа*. Друга књига. Београд.
- Бојовић, Б., 1987: „Житије Светога Симеона Мироточивог од Никона Јерусалимца“, *Богословље* 1. Београд.
- Велев, И., 2005: *Византиско-македонски книжевни врски*. Скопје.
- Велев, И., 2014: *Историја на македонската книжевност*. Том I. *Средновековна книжевност*. Скопје.
- Велев, И., 2000: *Средновековни книжевни антологији*. Скопје.
- Ђукановић, Н., 2002: „Зетска Света гора“, *Светигора* бр. 129-130. Цетиње.

- Зборник, 2019: *Горички зборник*. Уредници Јелица Стојановић и Виктор Савић. Београд.

- Јован јеромонах, (Ћулибрк), 2001: „Никон Јерусалимац и исихастичко предање“, *Свети Григорије Палама у историји и садашњости*. Србиње.

- Лековић, Ж., 2013: „Светозар Томић – национални радник, државник и научник“. Зборник *На извору Вукова језика*, стр. 281-298. Жабљак.

- Мирковић, Л., 1922: „Монахиња Јефимија“, *Хришћански живот* 1, стр. 452-459, 529-543 и 632-643.

- Поп-Атанасов, Ѓ., 2017: *Словенски ракописи од Македонија во странски ракописни збирки X-XIX век*. Книга прва. Археографски опис. Скопје.

- Радовић, А., 1976: „Исахазам као освајање унутарњих простора“, *Теолошки погледи* 3, стр. 145-152.

- Радошевић, Н., 1981: „Козмографски и географски одломци Горичког зборника“, *Зборник радова Византолошког института* XX, стр. 171-184. Београд.

- Синдић, Н.Р., 2004: „Кодикологија Горичког зборника“, *Никон Јерусалимац. Вријеме – личност – дјело*, стр. 185-198. Цетиње.

- Стојановић, Љ., 1929: *Старе српске повеље и писма*. I, 1. Београд-Сремски Карловци.

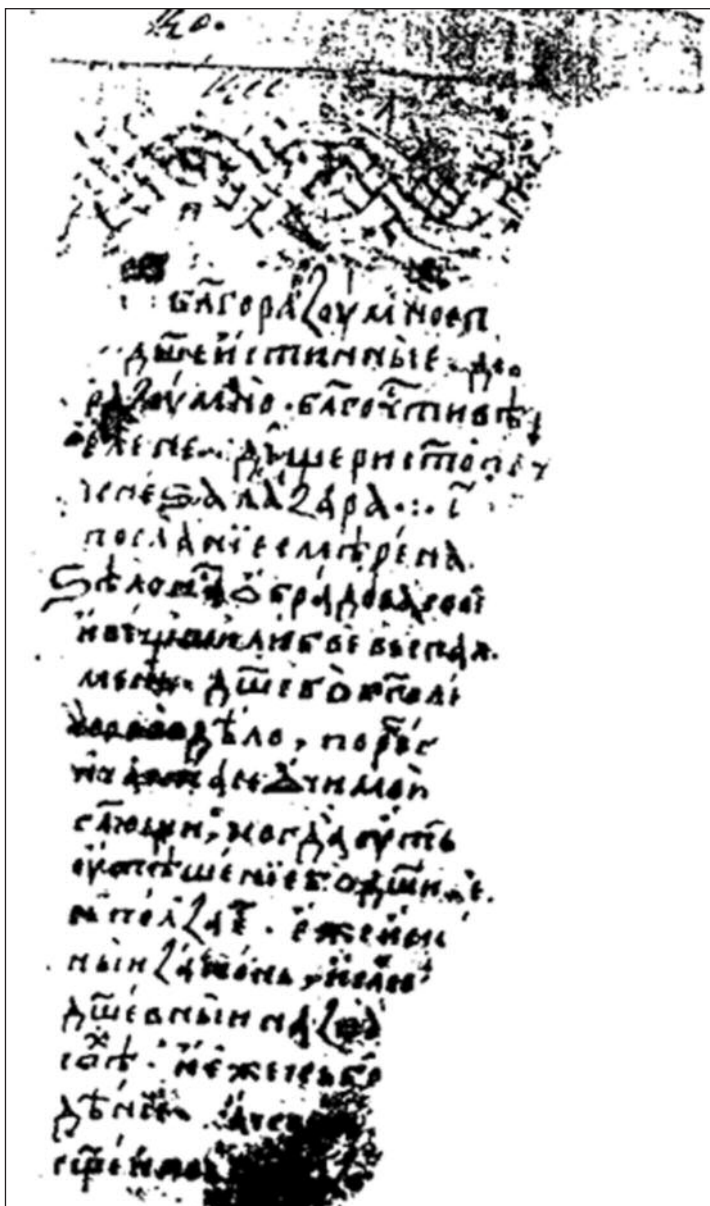
- Стојановић, Љ., 1982: *Старо српски записи и натписи*. Књига I, Фототипска издања. Београд.

- Томић, Св., 1949: „О Горичком рукописном зборнику из 1442 године“, *Гласник САН* 1, 181. Београд.

- Томић, Св., 1911: „Хиландарска завеса деспотице Еуфимије“, *Нова искра* X 5, стр. 148. Београд.

- Трифуновић, Ђ., 1972: „Две посланице Јелене Балшић и Никанова 'Повест о јерусалимских црквама и пустињским местима'“, *Књижевна историја* V/18, стр. 289-327.
- Трифуновић, Ђ., 1994: *Стара српска књижевност*. Београд.
- Шпадијер, И., 2016: Каталог, во: *Свет српске рукописне књиге (XII-XVII век)*. Београд.
- Bojović, B., 1995: “Ideologie monarchique dans les hagiographies dynastique di moyen age serb, *Orientalia christiana analecta* 248, pp 221-300. Roma.
- Miklosich, F., 1858: *Monumenta serbica*. Viennae.
- Radojičić, Đ. Sp., 1958: „O smernoj Jeleni i njenom Otpisaniju bogoljubnom“, *Delo* 5/1, br. 4, str. 587-594. Beograd.
- Rotković, R., 2012: *Crnogorska književnost od početka pismenosti do 1852*. Podgorica.
- Velez, I., 2020: „Hrišćanstvo i crnogorski duhovni i kulturnoistorijski identitet“, *Matica* br.81, str. 11-88. Podgorica.

Prilozi:

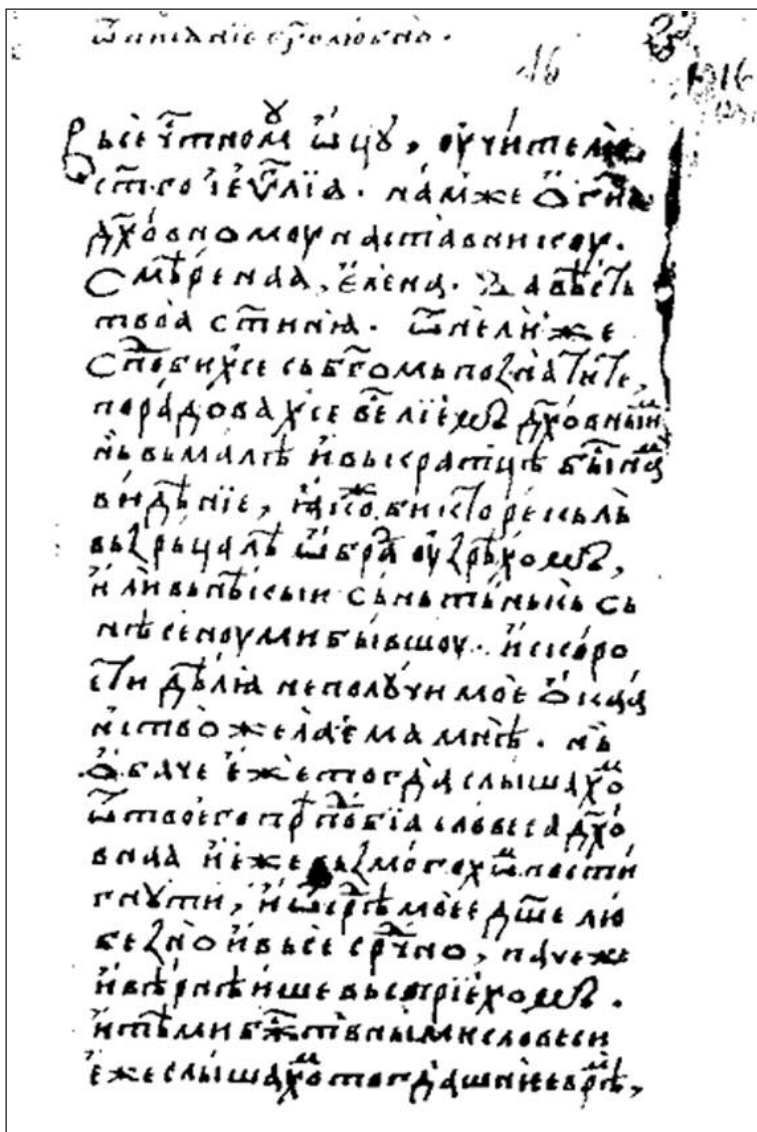
List 1a: Početak prve poslanice Jelene Balšić.

[illegible]

† 1804
1804
1804

Штгадо оолнн оахо по цветне изпн
 поду шнста хадн уаізн, ега оолн
 глдоо поаду нсчелее
 Штгадо, ізгае снстн, мадн.
 Ега оолнн мадн нсчелее

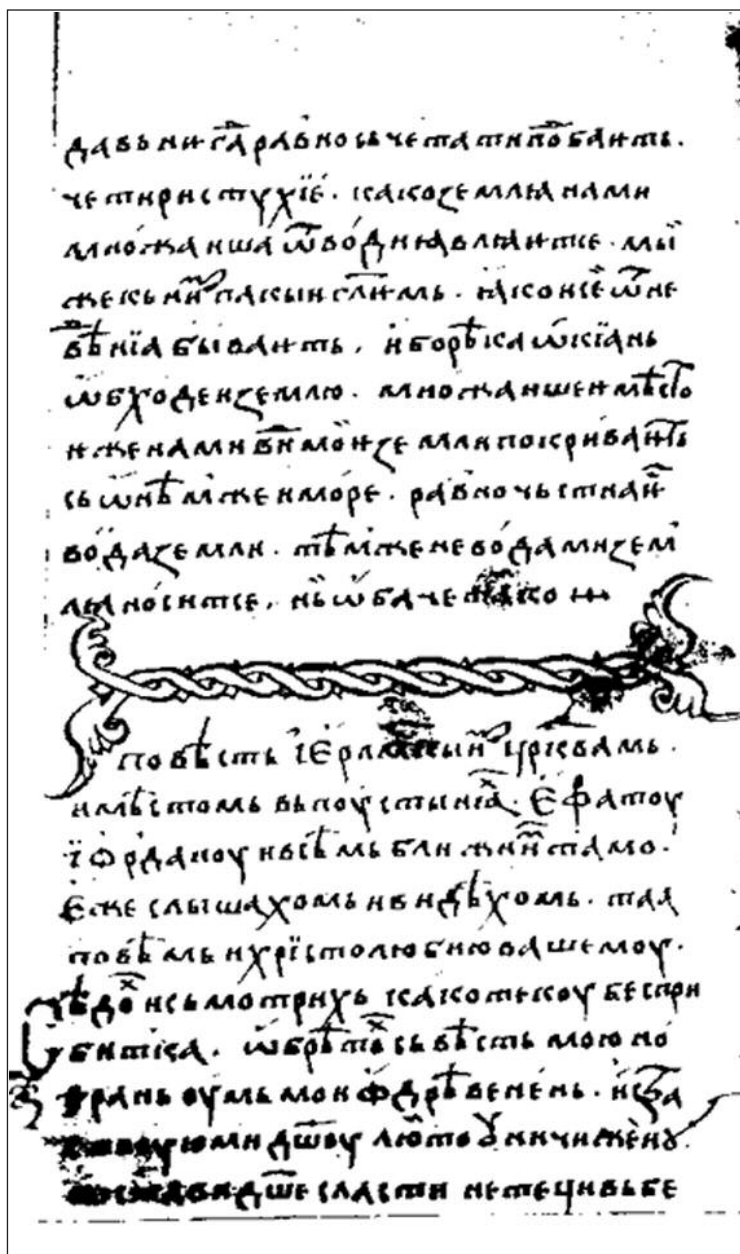
List 15b: Kraj prve poslanice Nikona Jerusalimca i
kasniji zapis sa dijelom Ljekaruše.

List 16a: „Otpisanije bogoljubno“, početak druge poslanice Jelene Balšić.

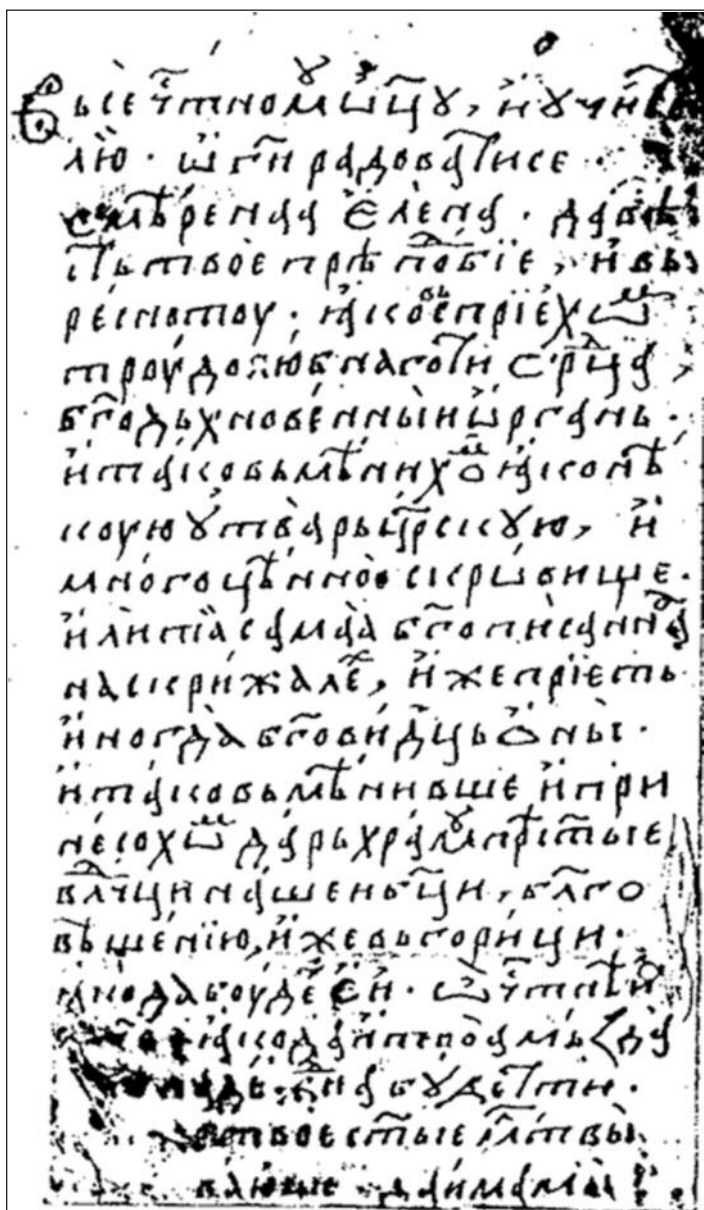
[illegible]

List 165a: Početak Skitskih monaških pravila.

List 265b: Početak sastava

„Opis jerusalimskih crkava i svetih mjesta“.

List 272b: Zapis Jelene Balšić sa izvještajem o prijemu rukopisa i o njegovom prilaganju hramu „Blagovijesti sv. Bogorodice“ na ostrvu Gorica na Skadarskom jezeru.

